

ЧИСЛО 8.
ВИДАВНИЦТВО ПРОСВІТНОЇ КОМІСІЇ
УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗА

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

Два Мужі— Одна Жінка

(ЖАК ДАМУР)

Переклав Омелян Ревюк

ЦІНА 20 ЦЕНТІВ

1918
З ДРУКАРНІ "НАРОДНОЇ ВОЛІ"
524-530 Olive Street, Scranton, Pa.

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ДВА МУЖІ — ОДНА ЖІНКА

(ЖАК ДАМУР)

(Переклад ОМЕЛЯНА РЕВЮКА)

1918.

3 Друкарні "Народної Волі", 524 Olive St., Scranton, Pa.

I.

Там в Нумеї, коли Жак Дамур дивився на безкрає море, перед очима його душі переходила його минувшина, — бідуване облоги, страховища Комуни, всі ті страшні дні, котрі загнали його на чужину,

*...Жак Дамур дивився на
безкрає море...*

придавили і розбили його жите. Правда, се не були ясні видіння, ярко виступаючі картини минувшини; се були радше смутні спомини, в котрих пам'ять, серед відломків минувшини, чіпала ся лише за найбільше замітні факти.

Маючи двацять шість літ, Жак оженив ся з Феліцією, красною, здоровою вісімнадцять-літньою дівчиною, своячкою купчихи овочами з дільниці Вілет, у котрої він

наймав мешкане. Він різав рисунки на металю і заробляв до дванадцять франків на день. Через якийсь час після їх шлюбу Феліція займала ся кравецтвом, але що їм уродила ся дитина, то вона скоро покинула роботу і зовсім віддала ся дитині та господарці.

Хлопчик, на імя Евген, ріс гарно. По девятьох роках у них народила ся дівчинка, Люїза, котра з першу була так слабовита, що їм прийшло ся видавати значну часть зарібку на докторів і лікарства. Та мимо сего сопруги не мали особливої причини жалувати ся на судьбу. Дамур, що правда, забавляв ся деколи в понеділки, але зрештою поводив ся зовсім прилично, зараз клав ся спати, як лише випив за богато, і на другий день ішов до роботи, лаючи погано самого себе.

Коли Евгенови скінчило ся дванадцять літ, його приставили уже до варстату. Хлопчина ледво умів читати і писати, а уже заробляв собі на жите. Феліція, дуже акуратна, з великою уміlostію і зручностію вела господарку; Дамур добродушно називав її скупаркою, бо вона, щоби відложити троха на чорну годину, частійше кормила родину овочами, як мясом.

Се були найкращі часи для Дамурів.

Мешкане їх находилось в дільниці Менільтонтан, на улиці Анвіерж, і складало ся з трох кімнат: в одній жив сам Жак з женою, в другій — Евген, а третя служила за їдальню і рівночасно за робітню; крім сього у них була мала кухонка і комірка, в котрій спала Люїза. Жили вони в куті подвіря, в низенькім будинку але воздуха їм не бракувало,

бо вікна виходили на вільне місце, на котре від ранку до вечера звозили всякий будівляний матеріал.

Дамури жили тут уже цілих десять літ, коли нагло вибухла війна. Феліція, мимо того, що її було майже сорок літ, виглядала дуже молодо, була сильною, умірковано повною і славилася на усю дільницю красавицею. А Жак, противно, немовби-то висох, і хоч він був лише вісім літ старший від жени, виглядав зовсім на старця. Люїза уже давно перестала хорувати, але перебрала від батька хударлявість і не робила вражіння здорової дівчини, тоді як Євген, що в той час скінчив уже дев'ятнадцятий рік життя, був так само здоровий і повний, як і його мати.

На загал родина жила дуже приязно, коли не рахувати того, що батько і син деколи в понеділки троха за довго засиджувалися в шиночку. Феліція тоді воркотіла на обох муштин. Два-три рази справа доходила уже до бійки, але поважних наслідків такі бійки не мали, і родина Дамурів далі уважалася межі сусідами дуже приличною. Її навіть подавали за примір другим, злим родинам.

Коли Прусакі йшли на Париж, і в столиці почалося страшне безробіття, у Дамурів в щадничій касі була тисяча франків. Для робітників, котрим прийшлося поставити на ноги двоє дітей, се було зовсім незле.

Перші місяці облоги вони через те переносили розмірно легко. В їдальні, де уже давно без роботи стояв варстат, родина усе ще їла білий хліб і м'ясо. Милосердилися над помираючим з голоду сусідом, малярем та великим валилом. Дамур навіть нераз запрошував його на обід. Дуже скоро маляр почав приходити щодня, рано і вечером. Се був штукар, у котрого усе був на поготівлі веселий жарг; своєю веселістю він обезоружував навіть Феліцію, котра з тривогою дивилася на той широкий рот, що ковтав найліпші куски.

Вечерами звичайно йшла гра в карти, причім здорово діставалося Прусакам. Берю, горячий патріот, говорив про те, що треба викопати підземний хідник під пруські батареї в Шатільоні і Монтреті, підложити міни і висадити в той спосіб ворога. Потім він уже люто нападав на правительство, ту шайку непотрібів, котрі готові були відкрити Бісмаркови брами Парижа, щоб лише поставити на престол Генрика V. Республіка, про котру балакали ті зрадники, казала йому лише з погордою рушати плечима. О, він знає ту республіку! — і положивши лікті на стіл, він починав викладати Дамурови, який властиво повинен бути суспільний устрій і всі—братя, усі свободні, богацтва розділені межі всіма на рівні часті, всюди, від верху до споду, царство справедливості і рівності.

—“Як в 1793. році!” — не моргнувши оком, додавав він, хоч мав дуже скупе пов'язане про ті часи.

Дамур далі був поважний. Він також був републиканцем, бо мало не від колиски чував про те, що республіка одного красного дня принесе перемогу робітничій класі: принесе щастя усему народови. Але у нього не було жадної означеної думки, як усе те має стати ся. Тому він з великим зацікавленєм слухав Берю, і находив, що сей розясняв усе зовсім розумно, що без усякого сумніву, все стане ся власне так, як се говорить маляр. І Дамур горячив ся, твердо вірив, що якби все населенє Парижа, — мушени, жінки, діти, — пішли на Версаль з Марселезою на устах, то можнаби легко розбити Прусаків, подати руку провінції і утвердити дійсне — народне правительство, котрого першим старанєм булоби дати усім горожанам щорічну ренту.

— “Дивись, будь осторожнійший!” — нераз говорила йому Феліція. “Щоби все те не скінчило ся кепсько з твоїм Берю! Корми його, як се тобі справляв вдоволенє, але лиши, най він самий іде ризикувати своєю головою....”

Вона також була за республікою. В 1848. році батько її упав на барикадах, але сей спомин не лише не огірчував її, але, противно, робив її ще більше осторожною і уміркованою. Вона говорила, що найліпше средство, щоби примусити правительство бути справедливим, се поводити ся гарно. Промови Берю засмучували її і застрашували її, бо видавали ся їй злочинними. Вона бачила, що під їх впливом в Дамурі dokonують ся якісь перемени, що у нього зявили ся нові звички і мовчанка, котрі її дуже не подобали ся. Не менше непокоїв її син Евген, що з жадною увагою, замріяний і скуплений, слухав Берю.

Звичайно вечерами, коли Люїза засипляла на розі стола, Евген, зложивши навхрест руки і ноги та час від часу помало потягаючи зі склянки коняк, мовчки впивав очі в маляра, котрий усе приносив зі своїх мандрівок по Парижі якісь нові, пікантні факти зради: то Бонапартисти подавали Німцям з Монтмартру сигнали, то знов якісьтам зрадники умисно затоплювали в Секвані мішки з мукою і бочівки з порохом, щоби тим скорше примусити Парижан піддати ся.

— “Ось пльоткар!” — говорила мати синові, коли Берю, нарешті відійшов. — “Розказує якісь дурниці, а ти і уха роззявив! Тиж прецінь знаєш, що він бреше....”

— “Я знаю, що знаю!” — сердито відповідав Евген.

Коло половини грудня з ощадностей Дамурів уже нічого не лишило ся. По місті ходили чутки про поразки Прусаків в провінції, про надходячі рішучі випадки в цілі освободження Парижан від облоги. І Дамури з початку спокійно ждали: ось-ось облога скінчить ся, і буде можна узяти ся до роботи. Феліція робила чудеса, щоби прокормити родину. З дня на день вони жили чорним хлібом, котрий був знаний під іменем “хліба облоги” і котрого одна лише Люїза не могла стравити.

Дамур і Евген зовсім стратили розум, — як казала Феліція. Без роботи від ранку до вечера, вибиті зі звичайної колії життя, не знаючи, до чого прикласти свої руки, вони жили в постійній тривозі, повній дивних, кровавих образів. Оба вони скоро вступили jako добровольці до батальйону піхоти, котрий зрештою, як багато других, ані разу не виходив поза лінію міських укріплень; люди проводили цілі дні в касарни, граючи в карти або в кости.

Ось тут-то Дамур, напів голодний, з тяжкими думками про нужду в дома, слухаючи безконечних оповідань про події, помалю переняв ся думкою, що члени правительства завзяли ся запропастити народ і республіку, щоби посадити на престолі Генрика V. Так, Берю мав слушність. Всім відомо було, що Генрик V. находив ся в Сен-Жермен, в домі, над котрим повівала біла хоругов. Але сьому скоро положать кінець! Одного красного ранку народ почастує кулями тих нездарів, котрі морили робітників голодом і позваляли Прусакам бомбардувати місто, щоби підготовити пановане шляхті та попам.

Коли Дамур зі сином вернули ся домів, оба вони, захоплені гнівом, розгорячені політичними пристрастями, говорили лише про убийства, про кроваву пімсту, а Феліція, сидячи коло Люізи, котра заслабла від слабого кормлення, лише слухала їх бліда від страху і зворушеня.

Наконець облога скінчила ся, заключено перемире і Прусакі мирно передефілювали по Елізейських Полях. Того дня Дамури їли за столом хліб, котрий Феліція ходила купувати на вулицю Сен-Дені. Але обіл не проминув весело. Евген розповідав подробиці входу Прусаків до Парижа, а Дамур, потрясаючи у воздуху вилками, гнівно викрикував що в дійсности требаби гільотинувати (обрубати голову) усіх генералів до одного. Феліція розсердилась і вирвала у нього вилки.

Тому що роботи усе ще не було, то Дамур постановив взяти ся до роботи на свій власний рахунок: мав він кілька поломаних свічників і других металевих річий, котрі він постановив направити, в надії, що удасть ся йому їх продати потім. Але Евген, котрому тяжко було всидіти на місци, за якийсь час кинув роботу. Щож до Берю, то він щез, як лише оголошено завішене збруї: без сумніву, певно знайшов десь лучший стіл, як мав у Дамурів.

Аж одного дня рано він зявив ся у них дуже зворушений і став розповідати, що на горбах Монтмартру уже уставлено гармати. Усюди, говорив він, уставлено барикади; наступає час, коли побідить народ. Він прийшов за Дамуром; тепер народ потребує чесних горожан.

І Дамур не звертаючи уваги на розпуку Феліції, покинув свій вартат і пішов за малярем.

Почалась Комуна.

Марець, цвітень і май перейшли в безпереривній тривозі.

Коли утомлений Дамур вибирав ся на улицу, а жінка наставала, щоби лишив ся дома, він відповідав:

“Але прецінь я дістаю пенсію! Якби не ті гроші, то у нас не булоби й на хліб!”

І Феліція низько опускала голову: вони жили за одні три франки на день, котрі діставали батько і син яко національні гвардейці, по півтора франка кожний; крім сього, їм деколи видавали вино і мясо.

Дамур був глибоко переконаний про слушність своєї справи. Він стріляв у Версалців, так немовби стріляв у Прусаків, з великою певністю, що тим спасе республіку і принесе пановане народа. Від коли скінчило ся бідоване облоги, він увесь був захоплений горячкою горожанської війни, жив в кровавій мрії і по геройськи бив ся на барикадах, готовий умерти за свободу. Теоретичні виклади комунізму цікавили його. В його очах Комуна була просто здійсненем золотого віку, про котрий мріяло людство, початком загального щастя; тимчасом, десь-там, у Версали або Сен-Жермен—він твердо вірив, переховували Генрика V., котрий зараз-же по приїзді до Парижа установець кріпацтво і інквізицію.

І Дамур, котрий до того часу не спосібний був мухи роздавити, тепер без усякого вагання убивав на становищах жандармів. Вертаючись домів, чорний від пороху, змішаного з потом, він цілими годинами пересиджував у головах маленької Люізи, прислухуючись її віддихови. Феліція уже більше не пробувала задержати його дома і зі спокоем, повним самопожертвованя, чекала, коли скінчать ся усі ті страховища.

Одного разу вона дозволила собі зауважати в присутности мужа, що той бовдур Берю, котрий умів так гарно говорити, не такий глупий, щоби підставляти свою грудь на кулі. Завдяки своїй зручности він дістав собі тепленьке місце в інтендантурі, що однак не перешкаджає йому по давньому виголошувати агітаційні промови. Він деколи заходив до Дамурів, в своїм величавім мундурі зі золотими нашивками і горячо говорив про те, що при здобутю Версалю треба було конечно розстріляти міністрів, послів і всю правлячу кліку.

—“Чому він самий не йде на барикади, місто того, щоби посилати в огонь других?”—спитала Феліція.

“Мовчи!” — відповів Дамур. — “Я сповняю свій обовязок, а до других мені засі!”

Одного ранку, при кінці цвітня, до дому, де жили Дамури, принесли на ношах Евгена. На барикадах в Муліно його ранила куля в груди, пробиваючи їх наскрізь. Як його виносили по сходах до мешканя, він спустив дух.

Вернувши вечером домів, Дамур застав жінку коло трупа свого сина. Се було для нього тяжким ударом. Він упав на долівку і довго,

оперши ся на стіну, ридав, як божевільний. Вона мовчала. Колиб вона отворила уста, вонаб передовсім сказала мужеві, що син погиб з його вини.

Вона зачала двері комори, де спала Люїза: пощо будити слабу дівчинку!

Підвівши ся зі землі, батько довго поглядав на висячий на стіні образок Евгена; хлопчина був зображений на ньому в уніформі національного гвардейця.

“Я пімщу ся за тебе!”...

Дамур взяв перо і написав на другім боці: “Я пімщу ся за тебе!” Потім поставив дату і підписав своє ім'я і прізвище. Зробивши все те, він почув значну полекшу.

На другий день, окрашений великими червоними прапорами, катафальк спокійно звернув ся, в супроводі величезної товпи, на кладовище Пер-Ляшез, відвозячи Евгена на вічний спочинок.

Батько йшов за грумою з ненакритою головою, і вид червоних прапорів на чорнім тлі катафальку викликував в ньому думки про криваву пімсту. Феліція лишила ся дома, коло маленької Люїзи.

Після похорону, ледво над містом спустив ся сумерк, Дамур вивабрав ся на передні сторожі убивати жовнірів та жандармів.

Наконець, наступили майові дні. Версальська армія увійшла до Парижа. Дамур уже два дні не вертав домів: він, разом зі своїм баталіоном далі в димах пожару боронив барикади. Він уже майже не здавав собі справи зі своїх вчинків і машинально випускав набій за набоєм.

На третій день рано він, хитаючись як п'яний з умученя, заболочений і обдертий, зявив ся дома. Феліція роздягнула його і стала витирати йому мокрим ручником руки, аж нагло учув голос сусідки, котра говорила, що комунарі ще держать ся на цвинтари Пер-Ляшез і що Версальці не можуть їх ніяк вибити з тої позиції.

—“Я іду туди!” — просто заявив він.

Він убрав ся і взяв в руки рушницю.

Последні оборонці Комуни укріпили ся далеко від того місця, де був похоронений Еуген і де Дамур сподівав ся упасти зі зброєю в руках, шоби бути похороненим попри сина. Він навіть не міг добрати ся до того місця. Гарматні набой, з гуком падаючи на цвинтар, розривали могили. Ховаючись за деревами і памятниками, групи національних гвардейців ту-то-там стріляли з рушниць до салдатів, котрих червоні штани приближали ся з кожною хвилиною.

Дамур з'явився уже на закінчене, немовби лише на те, щоби бути арештованим. Тридцять сім його товаришів було розстріляних, а він лише чудом спасся від такої самої долі. Його пощадили може бути, тому, що його руки були чисті і що він не встиг віддати ані одного вистрілу. На нього зайшло отупіння; він так змучився від усього пережитого, що зовсім не розумів дальших подій, що наступили по його арештованню. Все змішалося в його голові: довгі години, проведені в якихось темних ямах, тяжкі марші під пекучими проміннями сонця, крики, удари прикладами рушниць, товпи народа по боках. Отямився він аж тоді, як опинився в положенні п'янички у Версали.

Феліція, бліда, як давніше, з камінним спокоєм на лиці, прийшла його відвідати. Після того, як вона заявила йому, що Люїза поправила ся, вони не мали що говорити одно до другого. Лише аж на пращане, щоби підбадьорити його, сказала, що за нього старають ся і що є надія на його висвободжене.

“А Берю?”, спитав він.

—“О, він безпечний! Він сховав ся ще три дні перед приходом версальських військ до міста. Йому волос не спадє з голови!”

Місяць опісля його вислали до Нової Каледонії. Засуджено його на звичайне заслання. Тому що він не звертав нічим особливим на себе уваги, воєнний суд, може бути, оправдавби був його, колиб він самий не признав ся, що бив ся на барикадах.

При слідуєчих відвідинах він сказав жені:

“Я вернусь. Жди мене!”

Сі слова весь час виразно звучали в ухах Дамура, доки корабель не довів його на місце заслання. За кермою корабля лишала ся п'яничка полоса води, і він деколи цілими ночами дивив ся на неї. Йому здавало ся, що власне тою білою, поблискуючою дорогою він повинен вернути назад до берегів Франції: прецінь він обіцяв жені вернути ся!

II.

В Нумеї Дамур поводив ся гарно. Він найшов собі роботу, і йому казали, що він може надіятися на помилуване. Він заховував ся як великий добряга, що з приємністю бавив ся з дітьми. Про політику він зовсім забув, майже не стрічав ся з товаришами і жив одинцем. Лише одно можна було йому закинути, що час від часу випивав, але і в п'янім стані він бував дуже добродушний, гірко плакав і зараз таки лягав спати.

І нагло одного разу, коли з дня на день сподівали ся його помилування, він несподівано пропав. Всі були поражені, довідавши ся, що він утік зі ще чотирма другими засланцями.

Протягом двох літ він діставав листи від Феліції, з початку досить правильно, а потім все рідше і рідше. Зі своєї сторони, він часто і бо-

гато писав до неї. За послідні три місяці Дамур не мав жадної вісти з дому. Тоді він попав в розпуку: можливо, що на помилюване йому прийде ся ждати ще не один рік! І в горячу хвилю він рішив ся на утечу.

В тиждень опісля на березі моря, на кілька миль від Нумеї найдено розбиту лодку і три голі, уже напів розложені трупи; серед них, як запевняли ті, що їх знали, мав нібито бути і Дамур. Списано протокол і по сповненню певних формальностей, вислано Феліції урядове повідомлення, що муж її помер.

Часописи багато займали ся тою трагедією і докладно, з цілим рядом драматичних подробиць, розповідали про утечу і загибель смільчаків.

Але Дамур остав ся в живих. Одного з його погибших товаришів узято через помилку за нього, і се було тим більше дивно, що межі ними не було жадної подібности, хіба те, що оба мали довгі бороди.

Дамур і ще один чудом уратуваши ся в час бурі утікач, розстали ся, як лише добрали ся до англійських посіlostий. Більше вони уже ніколи не стрінулись. Товариш його, як можна припустити, помер від жовтої фрибри, котра мало не загнала в могилу і самого Дамура.

Ледво опинив ся він в розмірно безпечнім місці, а уже захотів дати знати про себе жені, але в той час случайно побачив в газеті оповідане про свою утечу і смерть. Се зміняло справу; письмо його усе поцсує: попавши у чужі руки, воно моглоб навести на його слід. Чи не ліпше було-би лишити ся в очах людей умерлим чоловіком? Про него скоро забудуть, і він потрафить свобідно вернутись до Франції, де відкриє своє імя аж тоді, як буде оголошена амнестія.

Як раз в той час його звалив з ніг тяжкий приступ жовтої фрибри, і він кілька тижнів пролежав в якімсь закиненім шпитали.

Виздоровлюване його тягнулось довго. Він відчував умучене, охлялість і ослаблене. Минали тижні і місяці, а він все ще зовсім не виздоровів. Фрибра немовби так і вижала з його серця усі давні мрії і бажаня. Навіть образи жени і дочки майже затерлись в його памяти. Згадуючи їх, він представляв собі їх смутними, мрачними привидами. Певно, говорив він до себе, як лише достаточо набере сил, то поїде до Франції, до жени і дочки. Але як він дійсно остаточно виздоровів, то в нього за той час доспів новий плян: передовсім, заким вернути ся у Францію, треба добути собі масток. Зрештою дійсно що робивби він тепер в Парижі? Примиривби з голоду, примушений бувби стати знов до варстату! Зрештою, хто тепер йому, такому старому, дасть роботу? А тимчасом виїхавши до Америки, він за кілька місяців мігби зібрати кілька сот тисяч франків. Він рахував, що се число дуже скромне, бо він наслухав ся, як в тім казочнім краю легко наживають міліони.

Дамур задумався і в думках почав порядкувати своє будуче життя: заробивши сто тисяч франків, він вернеться у Францію, купить в околиці Парижа, недалеко від Венсенського ліску, невеличкий домок і буде собі жити щасливо зі своєю Феліцією та Люїзою. Про політику він і думати не стане: Бог з нею! Місяць опісля Дамур уже був в Америці.

Почалося для нього бурливе, горячкове життя, повне випадків і дивних, часто недобрих пригод. Мін вплив до дна чашу нужди і неразу бував близько багатства. Нераз уже йому здавалося, що держить уже в руках своїх заповітних сто тисяч франків; але як золото дійсно попало йому в руки, воно протікало йому межі пальців, його обкрадали, грабили і він знов лишався жебраком.

Працював тяжко, кидався з одної частини світа у другу, і нарешті опинився в Англії, а звідти в Брюсселі, на самій майже границі Франції. Але їхати в Париж він усе таки не рішався. З Америки він три рази писав до жінки, але всі три листи осталися без відповіді, і він згубився в догадах: або листи переловлено, або Феліція померла, або вона виїхала кудись з Парижа. По році він знов написав до неї, причім, боячи, щоб лист не переловлено, підписався видуманим іменем і писав в ньому про видумані справи, сподіючись, що Феліція, як лише його лист попаде в її руки, і без того по почерку пізнає, що се він пише. Але й тим разом відповіді не було.

Ся уперта мовчанка немовби закрила його спомини, котрі втратили значну частину своєї свіжості. Дамур говорив собі, що він тепер чоловік скінчений, що він не має нікого в світі, і серце його трохи скаменіло. Цілий рік після сего він працював під землею, в углевій копальні, не бачучи світла божого, без усяких бажань.

Раз вечером, сидячи в кормші, він нагло почув розговор про те, що французський парламент голосував за амністією і що комунари вертаються до рідного краю. Він увесь задрожав і почув в собі горяче бажання також вернути до рідного міста, хочби лише подивитися на вулицю, на котрій прожив тільки літ. І він сів до поїзду, що йшов до Парижа.

Його мозок тяжко працював, коли він сидів у вагоні. Що буде, як він знов **найде** Феліцію і Люїзу? То-то вони заживуть! Прецінь тепер він може **зовсім** **свобідно**, перед ніким не скриваючись, шукати їх. І він почав **вірити, що найде** їх на тій самій вулиці, в тім самім домі, за столом, **вкритим білою скатертю**, якби його ждали. Мовчанку Феліції він зараз пояснював собі **якимось непорозумінням**; він вибереся в знакому собі дільницю, подасть своє ім'я, і вони по давньому заживуть під одним дахом.

Як він приїхав до Парижа, на північнім дворці була величезна товпа народу. З усіх сторін розносилися якісь окрики, котрих він не

розумів. Як лише з вагонів показали ся пасажири, товпою заволодів безумний запал; у воздуху повівали шапки і хустинки, всі викрикували якесь одно імя. Через одну мінуту Дамур відчував страх: йому представило ся, що вся та товпа насміхає ся над ним; але він зараз розібрав імя, котре товпа викрикувала: се народ витав приїхавшого тим самим поїздом визначного члена Комуни, котрого заочно засуджено було на смерть. За хвилину він перейшов попри Дамура, значно повнійший, з усмішкою на лиці і з вогкими від сліз очима, зворушений таким прийнятем. Коли він сів у фіякер, серед товпи роздали ся поради, щоби випрягти коний і повезти героя на собі. Люди заметушили ся, щоби приглянути ся йому. Скоро потік людей звернув ся на вулицю Ляфаета, і довго ще серед моря голов можна було бачити, помало, як тріумфальний віз, рушаючий ся фіякер. Дамур, котрого мало не роздавили в товпі, з великим трудом вибрав ся на бульвар. На нього ніхто не звертав уваги і він з горячею в серці подумав про всі перенесені ним в боротьбі за свободу стражданя.

Зрештою, вид бульварів виганяв з його душі все горе і наповняв її чувствами. Він знов у рідному Парижі! Але як усе змінило ся за тих десять літ! Він навіть відчував смутний страх перед тими улицями, котрі видали ся йому тепер значно ширшими, а в котрих він багато річий не пізнавав.

Зворушене його ще більше зросло, як він опинив ся близько вулиці Анвіерж. Його коліна стали навіть легко погинати ся, і він хотів задержати ся, не йти далі, так немовби там його ждало нещастє. І дійсно, що то жде його там в ріднім куті? Що він буде там робити?

Ось і улица Анвіерж, ось і знакомий дім. Він три рази перейшов попри нього, не маючи відваги зайти. Крамниці угляра, що находила ся в його часи проти дому, уже не було; на її місци була овочева крамниця. Він уже хотів підійти з допитами до женщины, стоячої на її порозі, але вона мала такий самовдоволеный вигляд, що не рішив ся. Він волів підійти просто до дверника. Кілько разів він підходив давними літами до того квадратного віконця!

“Будьте ласка, де тут живе пані Дамур?”

—“Не знаю! У нас такої нема.”

Він не рушав ся з місця. На місце знакової йому сторожихи дому женщины велитенської будови тіла, прийшла тепер маленька, суха старушка, котра підозріло оглядала його.

“Пані Дамур”, почав він знову, — десять літ тому жила на подвірю.”

—“Десять літ тому?” — крикнула старушка. “За той час не мало води поплило у море. Ми живемо тут лиш від січня.”

“Може бути пані Дамур лишила свою адресу?”

—“Ні, я про неї нічого не знаю.”

Тому що він все ще далі випитував, придверниця розсердила ся і загрозила, що покличе мужа.

“Се став підозрілим. Богато вас тут таких волочить ся!”

Він почервонів і забрав ся, бурмотячи щось-там собі під носом і стидуючи ся свого лахмітя. Постоявши троха з понуреною головою на хіднику, він знов підійшов до дому: він не мав сили так відійти звідти. Може хтось змилосердить ся над ним і дасть йому якісь вказівки. І він підіймав очи до вікон, вдивлював ся в сусідні склепи, старає зорієнтувати ся. В тих бідних домах мешканці так часто змінюють ся, що певно за тих десять літ нікого з давних не лишило ся. Він хотів і в той самий час бояв ся, що хтось з давних сусідів його пізнає: він був такий бідний, такий нужденний!

Коли він нарешті пішов троха дальше улицю, йому попали ся знакомі лица: властителька пекарні, властитель крамниці мішаних товарів, прачка, пекарка. Цілі чотири години він збирав ся на відвагу, прохожував ся взад і вперед перед склепами; він аж увесь спитнів, — так його мучила боротьба, відбуваюча ся в його душі. Нарешті, він рішив ся зайти до властительки склепу з печивом, котра напів дрімала за столом, вся обсыпана білим порошком, так немовби вийшла з мішка з мукою. Вона поглянула на нього, але далі не рухала ся. Видно, що не пізнала його, з його загорілою шкірою, обсивілою головою і довгою бородою, котра закривала половину його лица. І се, що вона його не пізнала, додало йому відваги. Купивши за су булочку, він считав її:

—“Скажіть, будьте ласка, чи нема межі вашими покупцями одної жінки, котра має маленьку дівчину? Її називають панею Дамур.”

Женщина подумала хвилину і сказала:

—“Давно колись?... Так, здаєть ся, була така. Але се уже дуже давно.... Тепер я нічого не можу вам сказати: прецінь у нас буває така маса народа!”

Більше нічого він від неї не добив ся.

Вертав ся на ту вулицю і в слідуючі дни і уже з більшою сміlostією розпитував на ній людей; але одні не памятали, другі відносили ся до його розпитів рівнодушно; деколи йому давали противорічні вказівки, котрі його зовсім збивали з толку. На загал, він виніс вражінє, що Феліція покинула ту дільницю які два роки після його заслання до Нумеї, приблизно в той час, як стала ся його утеча. Ніхто не знав, куди вона перебрала ся. Одні казали, що в одну дільницю, другі, що в другу. Що-ж до маленької Люїзи, то її і зовсім ніхто не памятав.

Його огорнула розпука. Одного такого вечера після цілоденних невдачних пошукувань, він махнув на усе рукою. В розпуці він присів на лавочку і заплакав. Що йому тепер робити? Париж для нього став пустинню. Гроші у нього уже виходили. Одного разу він навіть постановив вернути ся до Бельгії, до чорних углевих копалень, де він жив звірячим життям, про ніщо не думаючи, нічого не згадуючи. Але він лишив ся в Парижі, — бідний, голодний, пильно шукаючи якоїнебудь роботи. Але усі йому казали, що він за старий і усюди його відправляли. Хоч він мав лише пятьдесят-пять літ, всі його мали за сімдесять-літнього: так на нього поділяли ті страшні роки заслання.

І він блукав улицями Парижа, як голодний вовк. Просив ся на роботу, на яку звичайно наймають дїтий, або калік, але й тут його не приймали. Один каменярь, працюючий коло мійського ратуша, обіцяв йому місце сторожа при будові, але своєї обіцянки не сповнив і Дамур по давньому ходив голодний.

Одного разу він довго стояв коло церкви Парижської Богородиці, готовий кинути ся з розпуки у воду; покуса покінчити відразу з усіми муками була така сильна, що він з трудом відорвав ся від поруча моста. При тім він несподівано торкнув ся якогось здорового муштини, в білій блюзі. Той почав ляяти ся.

“Ось яка худобина!”

Але Дамур вдивив ся на нього широко отвореними очима.

—“Берю!” — крикнув він, нарешті.

І дійсно се був Берю, що тепер мав цвитучий вигляд і немовби відмолодїв.

Від самого повороту свого до Парижа, Дамур часто думав про нього; але як розшукати чоловіка, що міняв умебльовані мешканя мало не що два тижні?

Маляр також вибалушеними очима вдивляв ся в Дамура, і коли той дрозжачим голосом сказав своє імя, він не вірив, що перед ним стоїть його давний товариш.

“Але се неможливо! Що за диво!...”

Конець-кінців він усе таки признав Дамура і став питати окриками, котрі скоро почали зацікавлювати прохожих.

“Але-ж ти прецінь був небіщиком! Ну, і хитрун-же з тебе! Та хиба-ж можна так люто шуткувати над людьми? Зрештою, хто тебе знає, чи ти дійсно живий!”

Дамур півголосом просив його замовчати. Берю, котрий починав добачувати в тім усім шось забавного, нарешті узяв його за попід руку і повів до шиночку, на улицу св. Мартина. Сївши попри нього, він став засипати його питаннями.

—“Зараз я тобі усе розкажу,” — обіцявав Дамур, — “але передовсім скажи, що з твоєю женою?”

Той дико подивився на нього.

“То в, якто — з твоєю женою?”

—“Ну так! Я хочу знати, де вона? Знаєш ти її адресу?”

Здивоване маляра ще більше зросло.

“Певно, що знаю її адресу,” — спокійно сказав він, — “але... але ти, значить ся, не знаєш всієї тої історії?”

—“Що таке? Якої історії?”

Берю таки майже троха розсердився.

“Але-ж, милий, тої історії не багато... Як! Ти нічого не знаєш? Твоя жена прецінь вийшла заміж за другого!”

Дамур в тій хвилі держав в руках склянку з вином; він зараз таки поставив її на стіл, причім руки його так дрожали, що вино вихльопалось і змочило йому палці. Він витер їх до своєї блузи і глухим голосом сказав:

—“Що ти мелеш! В друге вийшла заміж? Та ти... ти се напевно знаєш?”

“Та певно-ж, чорти би тебе взяли! Ти умер — і вона вийшла за другого: се-ж тақ природно!... Тепер, коли ти нагло воскрес, виходить лікантна ситуація!”

І Берю став розказувати йому подробиці. Феліція була тепер дуже щаслива. Вона вийшла за різника з дільниці Батіньоль, вдівця, котрий хорошо вів своє підприємство. Саньяр, так звав ся той різник, мимо своїх шістьдесятьох літ, ще був зовсім молодим. Склеп їх находив ся на розі улиць Муан і Нолле, і звертав на себе увагу своїми розмальованими на червоно дверми і двома золотистими бичими головами по обох сторонах вивіски.

“Що-ж ти думаєш тепер робити?” — питав Берю.

Нещасний зробив неозначений рух рукою: треба добре роздумати.

—“А Люїза?” — викрикнув Дамур.

“Люїза? Просто, не знаю. Вони, правдоподібно, віддали її кудись, щоби позбутися її... Зрешттю, я не стрічав її в них в дома. А, щодо Люїзи, то вона їм непотрібна, і вони її можуть тепер віддати. Але, межі нами кажучи, що зробиш ти з дівчиною, котра тепер уже має певно яких двацять літ? Прецінь, ти зовсім не подаєш на богача? Не обиджаю тебе, але ти так виглядаєш, що стрінувши тебе, хочеть ся тобі подати щонебудь...”

Дамур, зовсім збентежений, спустив голову. Берю казав подати ще одну літру вина і пробував потішати його.

“Але, чорт побери, як ти ще на тім світі, то нема ще чого носати опускати. Ще не все пропало... Що-ж ти думаєш, тепер починати?”

І оба вони почали безконечний спір про підходячу тактику. Маляр замовчав про одну обставину, іменно про те, що він зараз таки по впливі Дамура до Нової Каледонії, всякими способами підходив до Феліції: його зводили її округлі груди; і він не міг її простити, що вона волла над нього багатого різника Саньяра.

Коли на столі появилася трета літра, він викрикнув:

“На твоїм місці, я без дальшого балакання вибрав би ся до них, зажив би в їх домі, а якби той Саньяр почав надодати мені, я дав би йому поза вуха! Зрештою ти тут хазяїн: закон на твоїй стороні.”

Дамур ставав все більше і більше паний, і його щоки почервоніли від вина.

—“Почекаймо, почекаймо!” — говорив він на уся бесіду Берю. А той не успокоював ся, підбурював його до рішучих кроків і, ударяючи його по плечі, радив йому доказати, що він муштина. І Дамур обіцяв се доказати. Ще би ні! Прецінь він так любив ту женщину! Він і тепер так горячо любить її, що готов увесь Париж спалити, щоби лише побачити її.

“Але коли-ж се так”, — підливав оливи до огню Берю, — “то тобі треба лише піти і узяти її.”

Оба були дуже пянні і, сильно розмахуючи руками, старали ся перекричати один другого.

—“Іду до них!” — нагло викрикнув Дамур, з трудом підймаючися з місця.

“В слухний час! Інакше з того готово вийти чорт знає, що!” — піддержував Берю. — “Я іду з тобою!”

І вони вибрали ся в дільницю Батінволь.

III.

Різниця на розі улиці Муан і Нолле, з її розмальованими дверми і двома золотими бичими головами, мала багатий вид. На білих обрусах висіли туші, а в паперових пакетах, у формі лійок, що нагадували букети, з вирізаними як коронка краями, лежали дорозші кусні мяса. На мармуровій ляді красували ся нарізані кусники рожевої телятини, пурпурової баранини, спливаючі кровю порції росбіфа. Вага, гачки, начинне—усе блищало. В крамниці усе ясніло добробутом, надміром здоровля; так і немоби запах свіжого мяса вливав кров у жили. В глибині, якраз проти дверей, була каса, за котрою в скляній будочці сиділа Феліція.

В рожево освіченій крамниці вона робила вражінє ще дуже свіжої женщины. Чисто одіта, в чорне убранє з білим ковніром, поважна і рів-

ночасно з тим підсміхаюча ся, з пером в рупі, вона мала дуже бизнесовий вигляд. Помічники відрізували кусники мяса, важили, викрикували ціни; перед касою одна за другою переходили покупчихи, а Феліція відбирала гроші і мимоходом вислухувала усякі новості.

Маленька женщина з хорим лицем підійшла до каси, щоби заплатити за два котлети.

“Пятнайцять су, не так!” — сказала Феліція. — “Ну що, як ваше здоровле, пані Верніє?”

—“Все те саме! Зі жолудком біда. Лікар говорив, що мені треба їсти більше мяса, але воно таке дороге!... Та ви знаєте, що вугляр помер!”

“Що ви кажете!”

—“Так, помер! На запаленє очеревної... Пятнайцять су за два котлети! Дичина уже дешевійша...!”

“Що робити? Ми тут ні при-чім, пані Верніє! Ми й так ледво кінці до купи зводимо... Що там таке, Шарль?”

Бесідуючи і видаючи решту, Феліція в той самий час ніколи не забувала про те, що діє ся в крамниці. Вона зауважала, що помічник бесідує при вході з двома мущинами. Так як не дістала відповіді, то піднесла голос.

“Шарль, чого ті люди хотять?”

Але вона уже пізнала одного з двох стоячих при вході до крамниці мущин.

“А, се ви, пане Берю!”

Видно було, що вона не дуже то втішилась і на устах її появил ся сміх, повний погорди.

Наші знакомі по дорозі з вулиці св. Мартина в дільницю Батінюль нераз для відпочинку вступали до шиночків: дорога була далека, а в додатку до усього вони стільки сварили ся зі собою, що відчували потребу промочити горло. Не було й нічого дивного, що оба вони були сильно підпиті. Дамура немовби ножем шпигнуло в серце, коли Берю нагло показав йому з хідника сидячу за касою Феліцію, котра виглядала так молодо і гарно.

“Прецінь се неможливо!” — подумав він, — “се певно Люїза, котра виросла на дуже подібну до матери. Коли він троха прийшов до себе, з давнійшої його рішучости і сліду не стало: ся богато прибрана крамниця, поблискуюча мідь, наконець, та гарно убрана женщина, видаюча решту, — все те наповняло його смутком і страхом. Він почув бажанє утечи звідси. Ся женщина прецінь ніколи не згодить ся вернути до нього, такого бідного, нещасного, з довгою боролою і брудним сурдутом!

Він зробив уже рух, щоби цофнути ся з крамниці, та сховати ся, ще заким його побачили, але Берю його задержав.

“Чорт побери” — півголосом переконував він його. — “У тебе в жилах не кров, а вода! Якби я був на твоім місци, я скоро приборказ би ту бабину і не відійшов би доти, аж не дістав би своєї часті усього того богацтва. Все по половині! Ну, йдеш ти, чи ні, ти мокра курко?”

Розпитавшись у помічника, де хазяїн, і довідавши ся, що на різниці, Берю майже силою потягнув Дамура до крамниці. Сам він ішов передом.

“Чим можу служити, пане Берю?” — не дуже то ласкаво спитала Феліція.

—“Мені — то властиво нічого не треба, але ось мій товариш хотів би сказати вам пару слів!”

Він відійшов на бік, і Дамур тепер опинив ся око в око з Феліцією. Вона оглянула його від голови до стіп. Дамур страшно зажурений, відчуваючи невольні муки, опустив очи. В першу хвилию на її устах мигнула усмішка погорди, і на її спокійнім, щасливім лиці появил ся вираз відрази до старого, одітого в лахміте п'яниці. Але приглянувши ся уважнійше його чертам, вона, ще не сказавши до нього ані одного слова, нагло поблідла як полотно; гроші, котрі вона держала в руці, з бренькотом покотили ся по ляді.

—“Що вам стало ся? Ви заслабли?” — кинула ся до неї пані Верніє, котру цікавість задержувала в крамниці.

Феліція рухом руки казала її вийти. Голос відмовив її службу, і вона не могла вимовити ані слова. Піднявши ся на силу споза своєї ляди, вона звернулась до їдальні, що находила ся поза крамницею. Берю і Дамур пішли за нею, — перший з усмішкою, другий — все ще опустивши очи на долину, так немовби бояв ся упасти.

“Ось так! Історія таки стає пікантною!” — проворкотіла пані Верніє, лишивши ся одна з помічниками.

Ті знов, покинувши роботу, зі зачудованем перекидували ся зором межі собою; щоби не стягнути на себе неприємности, вони ані слова не відповіли на слова пані Верніє, котрій нічо не лишило ся, хіба відійти.

Але й їдальня показала ся видно не досить відокремленим місцем для Феліції для надходячої розмови, бо вона отворила слідуочі двері і повела обох гостей в спальню. Спальня була дуже чаруюча, гарно прибрана, зі завісами над ліжком і вікном, з позолоченим стінним годинником і меблями з червоного дерева.

Упавши на побитий голубим плюшем фотель, вона придавленим голосом кілька разів повторила:

“Се ви... се ви...”

Дамур не знав, що сказати. Він блудив очима по комнаті, не мав відваги сідати на один з тих дорогих фотелів. Місто нього заговорив Берю.

—“Так, ось він уже два тижні, як вас розшукує. Случайно здибався зі мною, і я його привів до вас...”

Він зробив коротку павзу, і немовби почувши потребу оправдати ся перед нею, додав:

—“Ви розумієте, я інакше не міг поступити. Се давний мій товариш, і мені було тяжко видіти його в таким положеню...”

Тимчасом Феліція троха прийшла до себе. Вона рішчяла вийти з того невиносимого положеня і поставила питанє на вістрію ножа.

—“Скажи, Жак, чого ти властиво домагавш ся від мене?”

Він мовчав.

“Так” — говорила вона далі, “я в друге вийшла заміж, але я себе за то обвиняти не можу. Я була переконана, що ти умер, а ти нічого не зробив, щоби вивести мене з того хибного переконаня.”

—“Але-ж я тобі прецінь писав!” — сказав наконєць Дамур.

“Кленуєсь, я не дістала ані одного твого листа. Ти прецінь знаєш мене, знаєш, що я ніколи не брехала. Крім сього я маю документ... ось він, в шуфляді!”

Вона отворила шуфляду, дрозжачими руками добула якийсь папір і подала його Дамурови, котрий розсіяно почав його читати. Се було свідоцтво його смерти.

“Побачивши що я опинилась вдовою, бідною і безпомічною, я не мала сили відтунути від себе людину, котра згоджувала ся виратувати мене з нужди і страждань. В тім уся моя вина. Мені захотілось зазнати хоч троха щастя. Невже се проступок?”

Він слухав її з понурею головою, багато більше засумований, як вона. Нагло він підняв на неї очи.

—“А де моя дочка?”

Феліція задрожала і пробурмотіла:

“Дочка? Я не знаю... Вона не живе зі мною...”

—“То що се значить?”

“Я віддала її до своєї тітки, але вона... вона утікла... вона пішла кепською дорогою...”

Дамур яку мінуту мовчав і, здавалось, нічого не зрозумів з того, що вона йому сказала; але потім він нагло стрясє зі себе всякий смюток і з такою силою ударив кулаком по комоді, що прикрашена черепашками боробка підскочила на мармуровій плиті. Але заговорити йому не стало часу, бо в ту саму хвилю в комнату вбігло двоє дітей: хлопчик літ шести і дівчинка, яких два роки від нього молодша; з галасливою радістю кинули ся вони на шию Феліції.

“Ага, мамо! Ми були в саді, — знаєш, там, на самім кінці вулиці! Франсуаза казала, що пора вернути ся... Якби ти бачила, кільки там піску, а у воді качата плавають...”

“Гарно, гарно! Лишіть мене!” — суворо говорила мати і, покликавши служницю, сказала:

“Франсуазо, забери їх! Чому ти так скоро...? Так не треба робити!”

Діти з тяжким серцем вийшли з комнати, попихані служницею, котра була ображена тоном хазяйки. Феліцію нагло огорнув небувалый перестрах, що Жак може забрати її дітей: перекине собі їх через плечі і утіче з ними.

Берю, спокійно розваливши ся на фотели, хоч хазяйка і не просила його сідати, шепнув на ухо своєму приятелеви:

“Діти Саньяра!... Якто! І все те так скоро!”

Коли двері зачинили ся, Дамур знов ударив кулаком по комоді і крикнув:

—“Віддай мені мою дочку, чуєш?”

Феліція уся зблідла зі страху.

“Сідай, поговоримо!” — сказала вона. “Се справи не поправить, як ти будеш викрикувати... Отже ти прийшов до мене...”

—“Так, я жадаю, щоби ти пішла за мною... зараз таки! Я твій муж, один я! О, я знаю, закон на моїй стороні, Не так, Берю, я маю повне право? Ну, скорше! Вбирай ся і підемо! Будь розумна, як не хочеш, щоби уся дільниця знала про наші справи...”

Вона дивила ся на нього і, мимо усіх старань скрити се, по її лиці можна було видіти, що вона не любить його, що він лякає і відтручує її своїм видом: бідного, старого жебрака. Щоби вона, така випашена, розжита на міщанськїм добробуті вернула ся до давної бідноти, до життя рамя об рамя з тим волоцюгою з того світа!

—“Ти не хочеш?”—говорив далі Дамур. — “О, я розумію. Ти привикла висиджувати за касою, грати ролю поважної пані, а у мене крамниці не буде, ані повної гроший каси. Крім сього, у тебе є діти, котрі тобі дорогі, не то що Люїза! Розуміє ся, що після того, як ти стратила дочку, з батьком ти ще менче станеш церемонити ся. Але мені до твоїх почувань нема найменшого діла. Я домагаюсь, щоби ти пішла за мною, а як будеш опирати ся, то я зараз таки зверну ся до уряду—і тебе жандарми силою приведуть до мене. Закон по моїй стороні! Чи правду я кажу, Берю?”

Маляр потверджуючо кивнув головою. Ся сцена бавила його; але побачивши, що Дамур все більше попадає в люті, опанїлий власною краснорічивою, і що Феліція близька зімліня, він уважав за потрібне виступити в величній ролі миротворця.

—“Так, певно”,—заговорив він,—“се твоє право, але... треба подумати, розібрати... Властиво, вперед, заким повзяти якенебудь рішене, требаби поговорити зі Саньяром, але що його нема дома...”

Він зробив невеличку павзу, а потім зміненим голосом, з удаваним зворушенням говорив далі:

—“Чи бачите, панї, мій товариш не може ждати. Ви розумієте, таке положене, що... Ах, якби ви знали, кілько він витерпів! А тепер у нього гроший нема при душі, і він помирає з голоду. З усюдів його проганяють. Два дни перед стрічею зі мною він нічого не їв!...”

Фелїція почула глибоке співчутє і не могла здержати ся від душачих її слїз.

“Прости менї, Жак!”—викрикнула вона.—“Що було, не завернеш! Але я не хочу, щоби ти був нещасливий. Дозволь менї допомгти тобі...”

Дамур зробив рішучий рух.

—“Єще-би!”—поспішив вмшати ся Берю. — “Дім тут — повна комора, і було би дуже дивно, якби твоя жена допустила, щоби ти голодував. Ну, я розумію, ти не хочеш брати у неї гроший, але прецінь від подарунку ти не відмовиш ся... Хочби, наприклад, кусень мяса час від часу....”

“Все, чого він забажає, пане Берю!”

Але Дамур знов ударив кулаками по комодї.

“Нї! Спасибїг! Не треба менї твоєї милостинї!”

Він близько приступив до жени, уперто подивив ся її в очи і крикнув:

—“Менї тебе треба, і я добу ся свого! Свое мясо можеш лишити для других!”

Фелїція зі страху відступила, а Дамур попадав усе в більшу лютє. Він накинув ся на неї з дивачними обвиненнями, грозив побити усе в хатї. Потім він став домагати ся, щоби вона сказала йому, де його дочка, і потрясаючи кріслом, в котрім сидїла нещасна жєнщина, він кричав, що вона продала Люїзу, а вона вся дрожачи зі страху бурмотала, що адреси дочки не знає, але про неї можна напевно довідати ся в поліційнім урядї.

Дамур присїв на кріслі, притїм покляв ся, що нїякі чорти не заставлять його рушити ся з місця, але через хвилю кинув ся і в послїдний раз, ще сильнїше, як передтим, ударив в комоду, і закричав:

*Так, я відходжу тому, що мені
так хочеться, але твоє
тебе не мине!*

—“Не бійтеся, пані! Я уже його не покину, а то, не багато бракує і може яке нещасте трафити ся...”

І він почув у собі таку сміливість, що поцілував її в руку. Вона не спротивила ся, бо находила ся в стані повного безсилля: вона, може бути, без супротивлення пішла би і за Дамуром, якби він узяв її за руку і повів.

Як вони вийшли, Феліція на хвилину прислухувалась віддаляючим ся крокам. З крамниці доходили удари ножа, котрим склеповий помічник рубав баранину; другий помічник викрикував суми. Тоді в ній заговорив інстинкт купчихи, і вона знов вернула ся до своєї скляної будки; бліда, але зовсім спокійна, так немовби нічого і не стало ся, вона засіла за касу.

“Кілько взяти?”—спитала вона.

—“Сім і пів франка, прошу пані!”

Вона взяла гроші і видала решту.

IV.

На другий день Дамурови пощастило ся: він дістав місце сторожа при будові міського ратуша. Тепер він мав стерегти той самий будинок, в підпалі котрого він брав участь десять літ тому назад.

Робота була не трудна, — одна з тих робіт, котрі притуплюють людину, роблять її охлялою, лїнивою. В ночі він блукав довкола зложеного коло міського ратуша дерева, прислухуючись до галасу затихаючого міста і деколи засипляв на мішках з вапном. Про поворот до Феліції він так немовби уже і не думав. Лише, коли Берю, угостивши його якось обідом, напоїв його, він після третої бутельки став кричати, що завтра йде на улицю Батїньоль і зробить там скандал.

Але на другий день Дамур так немовби забув про своє рішення; не пішов він до Феліці і в слідуєчі дні; як лише похміле перейшло, він став нахмурений, задумчивий і немовби чогось стидався. Маляр нарешті став висміювати його над ним, говорячи, що так муштини не поступають. На те Дамур з нахмуреною повагою відказав:

“Я повинен їх убити,—ніщо іншого не лишається!” Підожду ще троха...”

Раз вечером пішов він на вулицю Бастіліон, але дійшовши до площі Монсей, посидів троха на лавочці і вернув до міського ратуша. Другим разом йому здавалося, що він увидів свою дочку, Люїзу, тоді як вона, розвалившись на подушках, переїжджала попри нього на величавім повозі. Берю обіцяв відшукати її за 24 години; Дамур відмовився і удавав, що його все те мало обходить, але думка про те, що та богато одіта красавиця, може бути його дочка, справляла йому тяжкий біль.

З кожним днем він ставав щораз більше нахмурений. Він купив ніж і показав його Берю, кажучи, що хоче ним пустити кров різникови. Ся фраза йому незвичайно подобалася, і він повтаряв її:

“Так, я пушу різникови кров!
Прийде і на нього погибель!”

Берю, цїлими годинами сидячи з ним у шиночку, на улиці Тампль, переконував його, щоби не вбивав різника: се булоби просто глупо! Але Дамур не піддавався і уперто твердив:

“Нї, він мусить згинуть! Я пушу кров тому різникови!”

Однак, дні минали за днями, а він усе ще не убивав різника.

Незадовго скоїла ся подія, котра як здавалося, мусить прискорити кроваву розв'язку: Дамур втратив роботу. Раз вночі, як він заснув, хтось украв лопату. Він знов почав ходити голодний; гордість не pozwalала йому просити милостині, і він блукав вулицями, лакомо заглядаючи на виставові вікна склепів з їдою. Нужда, місто того, щоби піддержати його схвильованє, лише ще більше його пригноблювала. Він навіть не мав відваги в такім нужденнім, жебрачїм виді заявити ся в Батїньоль.

“Так, я пушу різникови кров!
Прийде і на нього погибель!”

А в Батінюлі Феліція жила у вічній тревозі. Як відійшов Дамур і Берю, їй не хотіло ся розказувати Саньярови про те, що сталося; а на другий день їй було неприємно, що вона не розказала усього попереднього дня, і вона знов промовчала. Тепер вона з дня на день ждала в страху, що ось зявиться перший муж і розіграє ся страшна сцена. Найгірше з усього було те, що еклевові помічники видимо чогось догадувались, а пані Верніє, котра правильно кожного дня приходила за двома котлетами, поглядала так, немовби знала якусь тайну.

Наконець, одного дня вечером, Феліція кинула ся Саньярови на шию і зі сльозами в очах усе йому розказала. Саньяр, котрий в дійсности був незвичайним добрягою, успокоював її на всі способи: певно, що се дуже неприємно, але дасть Бог і усе поліпшить ся. Чимало-то неприємностей укладає ся чудово! Він навіть бувби цікавий поглянути на того мандрівника з того світа,—так цікавий, що по упливі тижня бачучи, що Дамур не приходить, він став нетерпеливити ся.

“Що се таке? Невже він нас більше знати не хоче? Якби я знав його адресу, я сам пішовби до нього!”

Вона перелякана замахала руками, уважаючи се за пусту бесіду.

“Але-ж, моя дорога, се для твого успокоєня! Я прецінь бачу, як ти мучиш ся. Сему прецінь треба покласти кінець.”

Феліція дійсно худнула з кожним днем, з дня на день вичікуючи якоїсь драми.

Одного разу, коли Саньяр за щось-там сварив помічника, до нього підійшла бліда Феліція і пробурмотіла:

“Він прийшов!”

—“А! Дуже гарно!”—сказав Саньяр, успокоївши ся відразу. —“Поведи його до світлиці.”

Потім він помало видав помічникови якийсь приказ і прийшов до світлиці, де уже були Дамур і Берю. Вони случайно прийшли разом, Берю стрінув Дамура, котрого він послідними часами уникав, і довідавши ся, що той іде до Феліції, сильно схвилював ся: прецінь ся справа для нього не зовсім чужа, чорт побери їй! І він став патетично заклинати його не йти туди, неробити дурниць; він навіть загороджував йому дорогу і старав ся силою відобрати від нього ніж. Дамур здвигав плечима і мав вид людини, котра на щось рішила ся.

“Підеш зі мною, як хочеш”,—предложив він Берю,—“лише не роби жадних дурниць!”

Увійшовши у світлицю, Саньяр не попросив гостей сідати і всі три стояли. Феліція, узявши дітий, сховала ся до своєї комнати; залерши за собою двері, вона сіла і, дрожачи як в горячці, стала сильно тулити до себе дітий, немовби хтось хотів їх від неї відняти. В першу хвилю

вона нічого не чула: в сусідній комнаті усе було тихо; оба мужі відчували заклопотане і мовчки поглядали один на другого.

“Так, се ви?”—спитав нарешті Саньяр, щоби хоть чимнебудь перервати мовчанку.

—“Як бачите”—в'дповів Дамур.

Він бачив, що Саньяр ще молодий, і почув себе супроти нього зовсім бідним. Різник не виглядав на більше, як на пятьдесят літ. Се був здоровенний муштина, зі свіжим лицем і гладко виголеною бородою.

—“Я властиво”—нерішучо почав Дамур,—“хотів не з вами говорити, а з Феліцією...”

Але Саньяр твердо з притиском відповів:

“Та послушайте, товаришу, давай вяснім усе чисто! Чорт побери, як мені здасть ся, ми не маємо за ніщо докоряти один другому, а як ніхто не винуватий, то за що тут нам ворогувати на себе?”

Дамур стояв з понуреною головою і уважно приглядав ся одній нові стола.

—“Я проти вас нічого не маю”,—глухо пробурмотів він,—“але... прошу вас лишити мене в спокою. Можете відійти! Мені треба з Феліцією, а не з вами поговорити...”

“Ну, щодо сего—то даруйте! З нею ви говорити не будете!”—спокійно сказав різник.—“Я зовсім не хочу, щоби вона захорувала від тих розмов, як се було першого разу. Ми можемо поговорити і без неї. Будьте розважні і все піде як найкраще. Коли ви дійсно ще любите її, як кажете, то подумайте та увійдіть в її положене і покажіть, — що вам дороге її щастя...”

—“Мовчіть!”—перервав йому Дамур, котрого нагло опанувала лють.—“Не вмійуйте ся ліпше, бо справа покінчить ся кепсько!”

Берю, котрому видало ся, що його приятель уже хапає за ніж, кинув ся межі них; але Дамур відтрусив його:

—“Забирай ся! Чого ти боїш ся, дурню?”

“Передовсім—спокій!—сказав Саньяр. “В гніві можна наробити дурниць. Послушайте, я згоджуюсь покликати сюди Феліцію, але ви мусите дати мені слово, що будете розважні. Ви прецінь знаєте не гірше від мене, яка вона вразлива. Ніхто з нас, я думаю, не хоче зробити її щось злого. Ну, що? Ви обіцяєте?”

—“Якби я був прийшов зі злими намірами, я почавби з того, що задушивби вас.”

В тоні його було тільки смутку і терпіння, що різник почув ся зворушеним.

“Отже добре!”—сказав він.—“Я покличу Феліцію. Справедливість передовсім! Я дуже добре розумію, що ви хочете поговорити з нею. Се ваше право!”

Він підійшов до дверей і задукав.

“Феліцію! Феліцію!”

Вона не відповідала; уся залякана на думку про надходячу стрічу, вона замерла на кріслі, ще сильніше притискаючи свої діти. Саньяр почав об'являти нетерпеливість.

“Феліцію, та ходи-же! Се-ж гупо! Він обіцяв, що буде розважний...”

По хвилині заскреготав ключ в дверях, і на порозі показала ся Феліція. Заким увійшла, вона знов щільно замкнула за собою двері, за котрими лишилися її діти.

Знов наступила мучача мовчанка. Наконєць, Дамур заговорив. Він говорив поволи, без звязку, все ще не рїшаючись підняти очий. Саньяр відійшов до вікна, підняв край білої занавіси і немовби уважно дивив ся на-двір.

—“Послухай, Феліцію!”—почав Дамур.—“Ти прецінь знавш, що я ніколи не був злою людиною... Сподію ся, що ти можеш се потвердити? Ну, а тепер... уже пізно змінати свій характер... правда, я з першу хотїв був всіх вирізати, але потім я спитав себе, яка мені з того буде користь... Ні, ні, я волю лишити тобі повну свободу вибору. Ми зробимо так, як ти захочеш. Жадний суд не може розсудити сеї справи, тому що се питанє маєш рїшити ти. Скажи-ж, з ким ти волиш остати ся, Феліцію?”

Вона не в силі була відповісти і зі зворушеня у неї не ставало слів в горлі.

—“Гарно, гарно, я розумію!”—знов глухо заговорив Дамур.—“Ти хочеш лишити ся з ним. І я проти тебе нічого не маю; конєць кінців, я мушу признати, що ти маєш слухність: я людина скінчена, у мене нема ніякого маєтку, ти мене не любиш... Я вже не кажу про ваших двоє дітей...”

Феліція гірко заридала.

—“Даром ти плачеш”,—говорив Дамур далі,—“я й не думаю до-рікати тобі. Так зложили ся обставини—ось і усе! Мені прийшла думка ще раз побачити тебе, щоби сказати тобі, що ти можеш спати спокійно. Тепер, як ти зробила вибір, я не буду уже більше мучити тебе. Скінчилось: ти ніколи більше про мене не почувеш...”

Він звернув ся до дверей, але Саньяр задержав його.

“Е, та ви, чорт побери, славний молодець! Ні, ні, ми не повинні так розстати ся! Ви сьогодні з нами пообідаєте...”

—“Ні, дякую вам!”—відповів Дамур.

Здивований Берю, котрий побачив, що справа кінчить ся нічим, був страшно прикро вражений, коли Дамур відмовив запрошенню.

“Коли ви не хочете обідати з нами”,—сказав Саньяр,—“то ми що найменче випемо по шкляночці. Невже-ж ви і від сього відмовите ся, чорт побери!”

Дамур не відразу згодив ся. Він поволи повів очима по чистій, веселій світлиці з білою дубовою обстановою, потім задержав погляд на вдивлену в нього благальними очима Феліцію, котра все ще плакала і сказав:

—“Добре, я годжу ся!”

Саньяр попав в повне одушевлене і закричав:

“Скоро, Феліцію, подавай шклянки! Сим разом обійдемо ся без служницї... Чотири шклянки: то також мусиш випити з нами... Ах, товаришу, ви не знаєте, яку приємність ви робите мені своєю згодою, тому що я, мушу вам признати ся, люблю гарних людей, а ви... о, я готов ручити своєю головою, ви маєте золоте серце!”

Тимчасом Феліція дрожачими руками шукала в буфеті вина і шклянок. Наконєць при помочи Саньяра вона найшла їх і поставила на стіл.

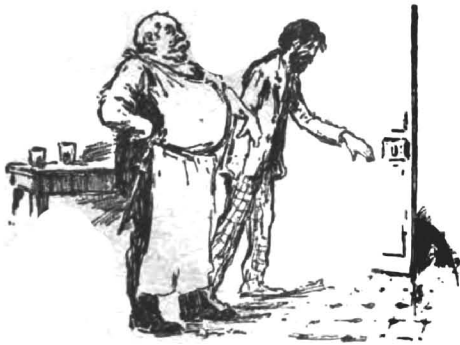
Коли шклянки були наповнені, хазяїн викрикнув:

“За ваше здоровле!”

Дамур, стоячи проти Феліції, мав цокнути ся з нею. Обоє мовчки поглянули одно на другого, і здавало ся, що перед їх очима в ту секунду перейшла уся минувшина. Шклянка почала дзвонити відбиваючись від її зубів.

“За ваше здоровле!”

Вони тепер уже не говорили до себе через ти; вони умерли для себе.

*Саньяр чемно супроводжав
гостя до дверей*

Тимчасом, як вони пили, зі сусідної комнати донесли ся голоси дітей, котрі галасуючи бавили ся. Скоро роздало ся пуканє до дверей.

“Мамо! Мамо!” — кликали діти.

—“Ну! Досить!” — сказав Дамур, кладучи шклянку на стіл. — “Бувайте здорові!”

Він пішов. Феліція, бліда і розстроєна, слїдила за ним очима, а Саньяр чемно супроводжав гостя до дверей.

V.

Маляр не тямив ся зі злости. Коли вони дійшли до бульвару Батіньоль і Дамур з умученя сів на першу стрічну лавку, Берю виляв на нього усе своє розярене:—Йому, такому цимбалови, навіть не стало відваги дати шановній парочці хочби кілька штовханців! Ні! Се сумно! Відступити свою жену другому ні за нюх табаки! На се треба бути крайним дураком, що найменше кажучи!

І Берю нав'як примір другого комунаря, котрий вернувши зі заслання, подібно як Дамур, застав жінку з другим; і що-ж? Всі троє чудовим способом зажили разом і почувать себе прекрасно. Коли лише воля є, усе можна гарно урядити...

“Ах, ти нічого не розумієш!”—відповідав Дамур.—“Краще зробиш, як підеш собі геть; ти не приятель мені!”

—“Я тобі не приятель? Боже, уже здаєть ся, так старав ся, а він... Але послухай, що-ж тепер з тобою буде? Ти не маєш підпори, і ти загинеш як собака на вулиці, як я тебе не спасу! Ти мене не признаєш за приятеля, але прецінь без мене ти пропадеш,—як нічо, пропадеш!”

Дамур безнадійно махнув рукою.

—“Добре!”—сказав маляр.—“Я докажу тобі, що ти маєш в мені приятеля: я говеду тебе до одної людини, у котрої ти найдеш і приязнь і кусок хліба.”

І він встав з видом чоловіка, котрий повзяв нагле рішенє. Мало не силою потягнув він за собою Дамура, котрий бурмотав:

“Ну, куда-ж ти мене тягнеш?”

—“Побачивши. Тому, що ти не хотів обідати у своєї жени, пообідаєм у другім місци. Я не позволю тобі в один день дві дурниці зробити,—так і запиши собі на чолі!”

Тягнувши за собою Дамура, він скоро пішов в долину по Амстердамській улиці. На Берлінській улиці він задержав ся перед богатим відосібненим домом, подзвонив і спитав льокая, чи дома пані Савині. Коли льокай нерішучо переступав з ноги на ногу, Берю з притиском сказав:

“Скажіть їй, що за нею питає Берю!”

Дамур машинально пішов за ним по сходах. Сей богатий дім зовсім змішав його.

Ледво вони вийшли на поверх, він опинив ся в об'їмах маленької білявої, гарненької жінчини, убраної в легку хатню сукню, обшиту коронкою.

—“Тато, се тато!”—викрикувала вона.—“Як се гарно з вашої сторони”,—звернулась вона до Берю.—“що ви наконець наклонили його!”

І вона, не звертаючи уваги на заболочену блюзу Дамура, в приступі ніжності дочка тягала його і в запалі плескала в долоні, а тимчасом батько все ще не пізнавав її.

“Та се твоя Люїза”,—сказав Берю.

“А, так... ви дуже добрі!”—бурмотів Дамур.

Він не мав відваги говорити їй “ти”. Люїза посадила його на софу, подзвонила на льокая і казала нікого сюди не пускати.

Отець скоро оглянув богату обстанову, обиті кашміром стіни, і зовсім розмяк. Берю триюмфував і, плескаючи його по плечах, говорив:

—“Ну що? Чи приятель я тобі чи ні? Я знав, що кінець кінців будеш мусів звернути ся до дочки, відшукав її та розказав про тебе. І вона зараз таки наказала мені привести тебе...”

—“Ну, і якже інакше?”—ласкаво говорила Люїза.—“Бідний тато! Кажучи правду, я ненавиджу твою республіку... Комунарі—се непротиби, котрі, дай їм лише волю, а вони знищать усе людство; але ти... ти—друга справа! ти—мій татуньо. Я памятаю, як ти був добрий і ніжний для мене, коли я ще зовсім дитина, була хора. Побачиш, ми чудово заживемо, щоби лише не було розмов про ту остогидну політику! Передовсім, ми пообідаємо, усі трое... Ах, як славно!”

Вона сиділа на колінах батька

Вона сиділа на колінах батька і дивила ся на нього своїми веселими, сміючими очима. На нього наїшло якесь розслаблене і він почув себе зовсім без волі. Він хотів подякувати за обід, тому що йому видало ся, що йому не випадає покористувати ся в тім домі гостинністю; але у нього уже не було тої рішучости, з якою він так недавно утік, навіть не оглядаючись, від Феліції. Притім дочка його була така добряча, а дотик її білих, ніжних рух зворушував його до глибини душі.

“То ви згоджуєте ся, тату?”—уже не по раз перший шептала Люїза.

—“Так!”—сказав він, нарешті, а тимчасом дві великі сльози покотились по його пооранім морщинами, запалім обличу.

Коли всі перейшли в їдальню, льокай доніс, що прийшов пан.

“Я не можу його прийняти!”—спокійно сказала вона.—“Скажіть йому, що до мене прийшов батько. Коли він хоче, то завтра о шестій годині вечером...”

Обід минув дуже приємно. Берю без упину жартував, а Люїза сміяла ся до сліз. Її здавало ся, що вона знов опинила ся на вулиці Анвієрж і радувала ся, як дитина. Після легуміни подали солодке, похоже на шампанське вино—і всі троє по трохи упились. А коли слуги забравши начинє, відійшли, отець, дочка й Берю, оперши ся ліктями на стіл, з легким смутком стали згадувати минуле. Берю скрутив для Люїзи папірос, котрий вона поволи і довго курила, замикаючи на-пів очи і закутуючи себе хмарами диму. Притім вона віддавала ся своїм споминам, говорила про своїх любовників; особливу увагу звернула вона на першого з них, молодого чоловіка величезного росту, котрий мав великий досвід в любовних справах. Потім вона заговорила про матір, при чім говорила про неї-усе неприхильно.

“Коли хочете, я під до неї і скажу їй, що я думаю про її поступок у відношеню до тебе...”

Але Дамур нахмурено спротивив ся, кажучи, що матір Люїзи для нього більше не існує.

“Ага, я зараз щось вам покажу!”—викрикнула, зриваючись нагло з місця, молода женщина.—“Я знаю, що се вам зробить приємність!”

По хвилі вона подала батькови стару, поживклу віл часу фотографію з обломаними рогами. Поглянувши на неї, Дамур задрожав:

—“Евген, мій бідний Евген!”

Він передав фотографію Берю, котрий також схвилював ся, побачивши образ погибшого молодця.

—“Дуже похожий!”—сказав він.

Потім карточка знов перейшла до Люїзи,—але від споминів, що кинулись їй до серця, сльози закрили їй очи, і вона знов передала фотографію батькови.

“Я так живо памятаю його!”—сказала вона.—“Який він був гарний!”

І всі трос, захоплені смутком і зворушенєм, заплакали. Фотографія знов обійшла стіл, при чім кожде говорило щось зворушаючого. Евген, здоймлений в уніформі національного гвардейця, здавав ся привидом з далекої-далекі минувшини. Обернувши портрет на другу сторону, Дамур прочитав ним самим написані слова: “Я пімщу ся за те-

бе!" І, потрясаючи над головою ножом до їдження, він повторив ту клятву:

—“Так, так! Я пімшу ся за тебе!”

“Коли я побачила”,—говорила Люїза,—“що мама починає кепсько поводити ся, я не хотїла лишити у неї фотографії бідного брата і раз вечером забрала її. Я се зробила для вас, тату: берїть собі сей портрет....”

Дамур припер фотографію до своєї склянки і знов почав її приглядатись. Але уже час був поговорити про справи. Люїза предложила, щоби батько жив з нею; але се було неможливо. Потім її прийшла до голови знаменита думка. Вона спитала батька, чи він не згодивби ся стеретти маєтку, котрий один пан купив для неї коло Манта. Там є павільон, в котрім він буде міг гарно зажити, тим більше, що в'н буде діставати двїста франків на місяць.

“Господи, та се-ж рай на землі!”—викрикнув Берю.—“Щоби йому не було скучно, я буду відвідувати його час від часу.”

В тиждень пізнійше Дамур уже поселив ся в належачім до його дочки маєтку “Вигіднім”.

Там він живе й досї, заживаючи спокою, на котрий вповні заслужив після кількох лїт нужди і страждань. Він погруб і почервонїв, ходить дуже прилично одїтий і виглядає на добродушного жовнїра, що живє з чистого доходу. Селяни низько кланяють ся йому при стрічі. Для розривки він займає ся ловами і половом риби. Коли до маєтку приїздає Люїза в супроводі гостей, то він поводить ся з великою повагою. Деколи вона, кинувши кавалерїв, обїдає з ним на самотї в його павільонї—і се для нього дійсний празник; притім йому справляє приємність звертати ся до неї, як до маленької дївчини, і він зі захопленєм розглядає її убори.

Про жену свою Дамур немовби зовсїм забув. Він нікого не хоче знати, кромї дочки, котра змилосердилась над своїм бідним батьком, котра становить його гордість і його щастє. Уперто не хоче він також поправити похибки властей, котрі вичеркнули його зі спису живих: Пощо йому непокоїти власти? Йому так гарно в тїм медвежїм кутику! Він перед ніким не має румянітись за те, що він приймає подарки від дочки: прецінь, для усего світа, він небіщик, а мерці сорому не мають.

Деколи в павільонї буває дуже галасливо: се Берю приїздає в гості до Дамура на чотири-пять днів. Наконєць він здобув собі кутик, в котрім може віддихнути троха: він полює і ловить рибу зі своїм при-

ятелем або просто походжає з приятелем цілими годинами по березі ріки, нічого не роблячи. Вечерами звичайно йдуть розмови на політичні теми. Берю привозить зі собою анархістичні газети, і по прочитанню їх, товариші довго розбирають питання про способи, конечно потрібні для уздоровлення суспільности.

Оба вони по давному являють ся фанатиками загального щастя, доступного через загальне знищенє.

Заким іде спати, Дамур звичайно підходить до портрету Евгена, котрий він оправив в рами, глядить на нього яку мінуту, не кажучи ані слова, а потім потрясаючи люлькою, викрикує:

“О так! Я шімцу ся за тебе!”

А на слідуєчий ранок він зі спокійним, вдоволенням лицем знов іде на лови, тоді як Берю, витягнувшись на всю довжину, солодко спить в траві на березі ріки.

Виходить три рази
на тиждень

У Вівторок, Четвер
і Суботу

НАРОДНА ВОЛЯ

НARODNA WOLA - THE PEOPLE'S WILL

є одною з найбільших українських часописий
в новім і старім краю

Коштує на рік
тільки три долари

524 Olive Street,
Scranton, Penn'a.

ПРОСВІТНА КОМІСІЯ УКР. РОБ. СОЮЗА

видає цікаві і поучаючі книжочки для народа і видала доси:

1. Проф. Мих. Грушевського *ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ*. Коротка історія України з 38 образками і мапою України 40 цт.
2. Володимира Винниченка *БІЛЯ МАШИНИ*, оповіданє 10 цт.
3. *ЗАБОРОНА УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА В РОСІЇ*. Реферат петербурської академії наук в справі знесеня заборони українського слова 25 цт.
4. Михайла Яцьова *ЖОВНІРСЬКІ ОПОВІДАНЯ* 20 цт.
5. Максима Горького *РУССКІЙ ЦАРЬ* 5 цт.
6. *ВИБІР З ТВОРІВ ОСИПА ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА* . . . 10 цт.
7. Івана Франка *ПЕТРИЇ І ДОВБУЩУКИ*, в мягкій опр. 80 цт.
В твердій оправі \$1.10

Через Просвітну Комісію можна замовляти також усі виданя
“Народної Волі” та інших видавництв. Адресувати:

PROSVITA

524 OLIVE STREET,

SCRANTON, PA.